

HÖGSKOLAN
DALARNA

C-uppsats

Den brottsliga landsbygden och järnvägens ankomst.

En studie i kriminalitet i ett samhälle i förändring, Daga härad under åren 1855–1865.

Författare: Staffan Furå

Handledare: Lars Berge

Termin: HT-18

Ämne: Historia

Kurs: HI2016

Poäng:

Högskolan Dalarna

791 88 Falun

Sweden

Abstract:

Criminality has always been a problem in all societies, both in urban and rural areas. And when Sweden had come a bit with the industrialisation of the country, in the 1900th century, and the railroads began to spread across the country, a new type of working men (mostly men) emerged, the railway workers, with a terrible reputation for being aggressive and drunkards. The purpose with this paper is to investigate how the criminal life looked like in the small rural county of Daga härad between the years 1855-1865. I want to see what kind of crimes that were most common and what kind of citizens that were the most present in the protocols and registers.

The sources I have used are the actual court notes and protocols that I found in the National archives in Uppsala.

The results show that alcohol related crimes were the most common crimes committed in Daga härad, but that it was widely spread across the citizenship. With both police officers, clergymen and farmers alongside each other as perpetrators.

The results do show that there are actually a big class issue with the crimes committed in Daga härad, with working class culprits like farmers, farmers handy men, widows, maids and railway workers as the biggest group that commits the crimes in the county during the time period.

Innehållsförteckning

1. Inledning	s. 4
1.1 Syfte och frågeställningar	s. 5
1.2 Källmaterial och metod	s. 5
1.2.1 Metod	s. 5
1.2.2 Material	s. 6
1.3 Tidigare forskning	s. 7
1.4 Bakgrund	s. 11
2. Undersökning	s. 15
2.1 Kapitel 1. Tiden före järnvägens ankomst. Lagförda brott i lagtima ting och urtima ting mellan åren 1855–1858	s. 15
2.2 Kapitel 2: Järnvägens ankomst och färdigställande. Lagförda brott i lagtima ting och urtima ting mellan åren 1859–1861	s. 18
2.3 Kapitel 3: Tiden efter järnvägens färdigställande, lagförda brott i lagtima och urtima ting mellan åren 1862–1865.	s. 22
2.4 Sammanställningar av de olika lagförda brotten i Daga härad under åren 1855–1865.	s. 25
3. Diskussion	s. 27
4. Sammanfattning	s. 29
Källor och litteratur	s. 31

1. Inledning

Mitt intresse för hur människor och samhällen utvecklades och förändrades av nya omvälvande uppfinningar eller samhällsförändringar bidrog starkt till att jag valde att studera just brottsligheten i ett blivande järnvägssamhälle under 1800-talet, särskilt Daga härad med Gnesta som tätort då järnvägen kom hit 1861.

Då jag bor i just detsamma samhället idag blev det en stark motivation till att välja just Gnesta att undersöka också. Något jag också alltid varit intresserad av är att försöka förstå varför människor gör de val de gör, då främst de som hamnar på glid i samhället och där samhället inte hinner eller har möjlighet att fånga upp dem. Idag har vi ett väl utbyggt socialt skydds nät som fångar upp de allra flesta. Under 1800-talet kunde detta saknas helt och för dem som inte hade ekonomiska förutsättningar i ännu högre grad. Vi har också ett rättssystem idag som har en lite annan syn på brottsliga handlingar än vad som var fallet under 1800-talet.

Det som gör denna studie intressant är att det kommer att ge en inblick i hur det kriminella livet kunde se ut i en sörmländsk landsbygdssort som råkade hamna i blickfånget för järnvägsbygget genom Sverige. Jag har velat studera hur det möjligen kunde förändras i och med denna utmaning och omvandling för samhället, som en järnväg med alla dess möjligheter innebar.

Det är också en studie som kommer att kunna ge en inblick i hur kriminalitet och social tillhörighet kunde hänga ihop i en lantbruksort. Denna studie kommer kunna ge en möjlig förklaring till vad som drev befolkningen i en landsbygdssort till att begå de brott de gjorde. Den kommer ge en inblick i vilken typ av brottslighet som faktiskt förekom ute på landsbygden i en tid då landet förändrades och förändrades fort.

1.1 Syfte och frågeställningar

Syftet med undersökningen är att ta reda på om och i så fall hur brottsligheten förändrades i Daga härad och samhället Gnesta som ort i och med att järnvägen drogs genom samhället. Min hypotes inför undersökningen är att det rimligen borde ha blivit en, om än marginell, ökning av antalet brott i och med att det kom järnvägsarbetare till samhället. Detta eftersom dessa hade ett rykte om sig att vara ganska bråkiga och burdusa och de bidrog till att öka antalet innevånare i samhället, om än bara tillfälligt. Den sociala ställningen förövarerna hade i samhället bör också ha haft en viss betydelse för de lagförda brotten under denna tid då min tes är att det bör ha varit vanligare bland de lägre samhällsskicken än de högre med lagförd eller brottslighet.

De frågeställningar som valts ut till undersökningen är:

- Syns det någon förändring i den lagförda brottsligheten mellan åren 1855-1865.
- Går det att se en koppling mellan förövarernas sociala status och de lagförda brotten under samma tid (åren 1855–1865) och syns det någon förändring över tid?
- Vilken typ av brott är de vanligast förekommande före (åren 1855–1858), under (åren 1858–1861) och efter järnvägens ankomst (åren 1862–1865).

1.2 Källmaterial och metod

1.2.1 Metod

Under arbetet med denna studie kommer jag använda mig av domböcker för Daga härad, tingsböcker från både ordinarie ting och urtima ting. För att nå syftet att visa på förändring delar jag in uppsatsens undersökning i kapitel utefter hur de kronologiskt kommer. Där kapitel ett handlar om åren före järnvägens själva ankomst, dvs åren 1855–1858. Kapitel två behandlar lagförda brott under åren 1858–1861. Det tredje kapitlet kommer att beröra åren mellan 1862–1865 då järnvägen är färdigbyggd och samhället behöver anpassa sig till denna nya modernitet och vad det kan ha bidragit med. Den avgränsning jag gjort i tidsperioden bör räcka till för att kunna visa på förändring.

En av felkällorna jag kommer att behöva räkna in är att inte alla begångna brott under denna undersökningstid blivit anmälda eller lagförda. Det gör att mörkertalet kan utgöra en del av

den faktiskt utförda brottsligheten samt vara olika stor för olika typer av brott.

De olika brott som förekommer i domböckerna har jag valt att dela in i sju kategorier för att kunna besvara fråga tre. Det är *sedlighetsbrott* som behandlar brott med sexuell karaktär eller äktenskapsbrott t ex horbrott, *våldsbrott* behandlar framförallt misshandel, mord och liknande brott, *åverkan* behandlar skadegörelse och åverkan på annans egendom, *fylleribrott* behandlar både rent fylleri och olovlig brännvinstillverkning och brännvinsförsäljning, *tillgreppsbrott* behandlar stöldbrott eller rån, *sabbatsbrott* är en brottskategori som är lite mer ospecificerad då det handlar om brott mot sabbaten, dvs den av kyrkan helgade högtidshelg. Det kunde röra sig om både arbete, resor, hemarbete eller hantverk. Med den nya strafflagen som kom i bruk 1864 togs dock resande under sabbatsdagen bort som ett brott. Den sista brottskategorin jag kommer använda mig av är *övriga brott*, hit kommer jag räkna brott som inte riktigt passar in under de övriga kategorierna.

Den nya strafflagen från 1864 som studien hänvisar till har hämtats från och hänvisats till hemsidan wisberg.se.

1.2.2 Material

I de ordinarie tingsprotokollen tas de brott upp som inte leder till grövre pålagor och straff än möjligen bötesbrott eller kortare fängsligt förvar i ett par dagar. De urtima tingsprotokollen är extrainsatta tingsmöten, inte alltid hållna på samma plats, för riktigt grova brott som i undersökningen minst en gång leder till dödsdom.

De undersökta domböckerna för Daga Härad innehåller inte endast lagförda brott och böteslängder utan det är även testamenten samt andra händelser, exempelvis järnvägens ankomst till samhället Gnesta och Daga härad som tar upp stora delar av domböckernas dokumentation. Framförallt ansvarsfrågan kring vem som ska ha vilket ansvar och vem som kommer få kompensation för förlorad mark vid järnvägsdragningen är något som tar upp mycket av häradets arbete. Här i de urtima tingsprotokollen förekommer en tydlig konflikt om skälig och korrekt ersättning till markägare som fått avstå mark för byggandet av stambanan genom Daga härad och samhället Gnesta. Att tinget lägger stor vikt vid de större samhällsförändringarna samt avlidnas testamenten visar att det inte bara är brott som tas upp på tinget. Det gör att antalet protokollförda brott kanske inte alltid överensstämmer med det antal brott som faktiskt begicks.

Fördelarna med att studera tingsprotokollen är att det går att se exakt vad de åtalade faktiskt

har gjort, ofta står det också med vilken social ställning personen som är lagförd har haft i samhället. Det underlättar mycket då det går att se en generell bild av vilka som begick de lagförda brotten i Gnesta och Daga härad.

1.3 Tidigare forskning

Den period som undersökningen koncentrerar sig på i tid infaller i slutet av en period då Sverige överlag hade lyckats fördubbla sin folkmängd, som Birgit Petersson beskriver i sin avhandling, och alldeles innan den sista stora missväxtperioden i Sverige 1867–1869.¹ För att få en ökad förståelse för hur samhället såg ut och vilka förutsättningar det fanns för dem som levde på landsbygden och i samhällets olika skikt, vilka det var som oftast var de som hamnade inför rätta på tinget för begångna brott, måste vi titta på vilka processer och utvecklingar som skedde i samhället vid den här tiden. Utvecklingen med att industrialisera Sverige och skapa bättre transportmöjligheter tog verkligen fart först 1870, tillsammans med urbaniseringen, men hade pågått sedan början av 1800-talet, där gjorde järnvägens dragning och utbredning i Sverige en enorm förändring. Denna teori ställer sig författarna till boken *Järnvägen 150år*, järnvägens främsta uppgift var först och främst att transportera material och produkter mellan råmaterialsproduktion till fabriker och ut till hamnarna. För att senare gå över till att även kunna transportera passagerare och kunskap i form av arbetare.² Dock skulle de anläggas en bit inåt landet för att minska risken att fientlig makt skulle kunna använda sig av dem för att kunna förflytta trupper vid händelse av invasion.

Denna utveckling skapade som Petersson beskriver nya utmaningar för jordbruket, med sänkta priser, snabbare och bättre tillgång till marknader, nya mer effektiva redskap, nya bättre återbärande grödor och nya typer av arbetare (som t ex daglönare och statare knutna till storgodsen istället för att de skulle förlita sig på torpare och arrendebönder som brukade deras mark. Dessa nya arbetare var dock mycket mer mobila och behövde inte alltid längre vara direkt från trakten tack vare nya transportmöjligheter. I Jörgen Lorentzen och Claes Ekenstams bok *Män i Norden, manlighet och modernitet 1840–1940* (2006), skriver Ekenstam att den manliga arbetaren under 1800-talet uppfattades som råbarkad, okontrollerad och våldsam. Till arbetarklassen

¹ Birgit Petersson, ”Den farliga underklassen”, *studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*. Akademisk avhandling, 1983. Umeå universitet.

² Karin Rosander, Lars Olov Karlsson, Johan Bergkvist, Göran Fält, Rober Herpai, Lotta Palmlund och Sven-Erik Gunnervall (2005). *Järnvägen 150år*. Informationsförlaget. Turin. s 14-15.

kopplas då naturligt arbeten som bönder, drängar, torpare, fabriksarbetare, rallare, sjömän m.m. Ofta med låg eller ingen utbildning alls. I en återgivning av en arbetarmans dagbok, en Johan Alfred Westberg, visar Ekenstam hur en tydlig arbetarkultur syns. Där framstod alkohol i stora mängder som en del av kulturen, tillsammans med flera inslag av våldsamma handlingar mellan arbetare gentemot polis, rallare, bondpojkar, andra arbetare m.m. och som visar hur våld eller våldsamt manlighet var en del av vardagskulturen.³

Detta gjorde att dessa arbetare allt som oftast hamnade i brottsliga handlingar och tingsprotokoll, oftare än män från de högre samhällsklasserna där synen på manlighet var att mannen skulle vara moralisk förebild, företrädare för det goda och det kontrollerade samt att inte tillhöra ”de andra”, dvs arbetare. Mats Utbult stödjer i sin bok *Vägval och spårbyten – Historien om hur rallarna och deras arvtagare i 100år har arbetat och kämpat för ett bättre liv*, uppfattningen om att rallarna till en början utgjordes av många gånger vildsinta män eller också före detta bonddrängar eller torparpojkar som inte klarade av att anpassa sig till ett arbete på gården, detta då arbetet som dräng kunde vara riktigt eländigt arbete. Järnvägens företag hade alltså inga större svårigheter att hitta arbetskraft. Många av dessa rallare var redan föräldrar också, som sökte ett sätt att skapa sig en bra försörjning, ofta mötte de dock en betydligt hårdare miljö med andra hårdföra män och mycket alkohol som avkoppling eller förlustelse.⁴ Utbult stärker också uppfattningen om rallarnas dåliga rykte på landsbygden just med att de ansågs vara ett gissel för de orter de kom i kontakt med. Oftast för att deras besök på krogarna eller marknaderna slutade i slagsmål, mord, misshandel, våldtäkter eller liknande illgärningar.

De som oftast var de som kom i kontakt med rallarna var myndigheter i form av polis t ex, så dessa försökte ofta hålla ett öga extra på dessa yrkesmän.⁵ Även Lorentzen och Ekenstam ställer sig bakom denna uppfattning kring rallarna och deras rykte, de påpekar dessutom att detta var en väldigt brokig skara arbetare som ofta värvades bland stadsbor, luffare, bondsöner och ibland även kriminella som ville kunna komma undan lagen.⁶ Våldsamma makar och män ansågs höra till arbetarklassens robusta kultur.⁷ Detta gällde även när det kom till sexuellt relaterade brott som horbrott, lönskaläge eller liknande, det var inte ovanligt med utomäktenskapliga barn i arbetarklassens familjer. I och med den nya strafflagen 1864 blev det dock på allvar en tydlig förändring där utomäktenskapligt umgänge blev mer en privatsak än ett brott för staten att ta hand om. Det var dock inte så enkelt med det, samhället

³ Jörgen Lorentzen, Claes Ekenstam (2006) *Män i Norden, manlighet och modernitet 1840-1940*, Gidlunds förlag, Oslo och Göteborg. s 16-20

⁴ Mats Utbult (2009), *Vägval och spårbyten – Historien om hur rallarna och deras arvtagare i 100år har arbetat och kämpat för ett bättre liv*. s 20–23

⁵ Utbult (2009). s 24

⁶ Lorentzen, Ekenstam (2006). s 118-122

⁷ Lorentzen, Ekenstam (2006). s 48-56

såg fortfarande allvarligt på utomäktenskapliga umgängen och oäkta barn och deras mödrar. Dessa blev ganska ofta placerade i den yttersta kanten av den sociala samvaron, om de alls blev medmänskligt bemötta, det moraliska trycket var ofta fortfarande väldigt stort.⁸

Det svenska bondesamhället var under 1800-talet fortfarande religiöst påverkat och ”gammeldags”, dvs den kulturella- och normativa världen förändrades ganska långsamt i förhållande till den straffrättsliga. Cronberg Lindstedt lyfter också att antalet barnamord och de illegala aborterna ökade under 1800-talet, trots att utomäktenskapliga umgängen inte längre sågs som ett brott. Det visar vilken social katastrof det kunde bli för en ogift kvinna att bli förälder utan eller med liten möjlighet till att försörja en familj utan en mans ekonomiska hjälp. Arbetsituationen för män och kvinnor var också beroende av deras ära och heder, en dräng kunde komma undan mycket lättare med att ha sexuellt umgänge med pigor, utan att få sparken. Det märktes ju oftast inte alls, men pigan däremot riskerade att bli av med sin anställning då hennes beteende riskerade att dra dåligt rykte över husbondfolket, inte bara för att det sågs som vanärande, utan även för att det i sin tur innebar ännu en mun att mätta på gården som gårdsfolket inte hade planerat för.⁹ Det i sin tur ökade riskfaktorn för att pigan skulle hamna i kriminellt beteende som enda försörjningsmöjlighet. Under 1800-talet var ofta den sociala tillhörigheten viktig vid ett rättsligt utslag. Fattighjonen eller backstusittarna kunde inte särskilt ofta räkna med stöd eller god utgång i en tingsrätt då de många gånger ansågs ha satt sig i den sociala sitsen själva, vilket framgår i Sofia Holmlunds och Annika Sandéns bok *Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700år*.

Under perioden 1750–1850 ökade jordbruksbefolkningen i Sverige med ca en tiondel och den obesuttna¹⁰ andelen av befolkningen mer än fyrdubblades. Till de obesuttna räknades fattighjon, backstugusittare, inhyses, statare, drängar samt pigor. Som Petersson också beskriver så var de regionala olikheterna i denna utveckling mycket stora, med mycket fler av den obesuttna men ändå lönearbetande befolkningen i mellan- och Sydsverige med dess mer bördiga jordbruksområden.¹¹ Christer Winberg förklarar i sin avhandling *Folkökning och proletarisering* att proletariatets uppkomst och framväxt var intimt sammanhängande med den

⁸ Marie Lindstedt Cronberg (1997), *Synd och skam: Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*. Cronberg publishers. Lund.

⁹ Lindstedt Cronberg (1997). s 23

¹⁰ Med obesuttna menas den del av befolkningen som inte hade egen jord och således inte kunde odla sin egen mat utan allt som oftast fick försörja sig på att arbeta åt bönder, storgods, bruk eller i städerna. Backstugusittare var personer som ofta stod helt eller delvis utanför samhällets sociala skyddsnät, deras plats att bo var ofta en jordkula eller en liten koja i skogskanten eller allmänningen i en stad.

¹¹ Petersson, ”Den farliga underklassen”, *studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*. Akademisk avhandling, 1983. Umeå universitet. s. 4–5.

agrara revolutionen, just för att då jordbruket kunde försörja en alltmer växande befolkning blev det fler som slapp leva på svältgränsen. När jordbruken kunde investera en del av överskottet från produktionen i nya maskiner och förbättrade redskap och storgodsens lade om sin driftsstruktur från arrendebönder till avlönade jordlösa arbetare skapades en helt ny befolkningsgrupp, arbetare. Priset på odlingsmark ökade när jordbruken kunde öka sin avkastning vilket gjorde konkurrensen om jordbruk och hemmansägande större, detta ledde enligt Winberg till högre en högre risk för brottsligt leverne bland de som inte hade råd.¹² Den genomgående teorin hos de forskare som Petersson relaterar till i sin tidigare forskning lägger stor vikt vid försörjningsmöjligheter och kopplingen till fattigdom utsatthet. Särskilt för kvinnor är det en faktor som gör dem extra utsatta i det agrara samhället. Framförallt eftersom det är oftast är män som efterfrågas som arbetskraft inom jordbruk och storgods där kvinnor främst är hänvisade till den ganska lilla andel arbetare som utgör tjänstefolk eller pigor. De hade heller ingen möjlighet att själva komma över ett hemman om de inte gifte sig med en hemmansägare, till skillnad från sönerna till hemmansägare som kunde ärva dem eller köpa sig egna hemman, även om den möjligheten minskade med den bristande tillgången på lediga hemman och torp.

Petersson visar i sin forskning också att den minskade tillgången på lediga hemman och torp, samt deras ökade priser, slog extra hårt mot den fattigare delen av befolkningen, som redan hade det svårt. Denna utveckling ökade absolut risken för att brottslighet blev ett överlevnadsval.¹³ Forskarna har dock varit eniga om att det rådde stora regionala skillnader när det kom till brottslighet i landet, samt att reallöneutvecklingen ledde till en ganska varierat ökad levnadsstandard beroende på region i Sverige. Petersson beskriver hur denna nya arbetarklass kunde bli ett stort problem i samhället och en politisk faktor att räkna med i och med att 1800-talets Sverige skakades av en rad oroligheter med arbetarrörelsen som aktiv deltagare.

Något som bör påpekas är att denna nya arbetsmarknadsomställning framförallt drabbade städer med fabriker och i mindre utsträckning landsbygden. Enligt Petersson var det framförallt de högre sociala skikten som blev oroliga över den ökande underklassen som också sökt sig till städerna pga bristen på hemman och torp att kunna bruka. De införde 1828

¹² Petersson, "Den farliga underklassen", *studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*. Akademisk avhandling, 1983. Umeå universitet. s. 7

¹³ Petersson, "Den farliga underklassen", *studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*. Akademisk avhandling, 1983. Umeå universitet. s. 13

vad som kallades tjänstetvång, dvs att medborgarna (främst riktat mot underklassen) var tvungna att ha ett arbete enligt lag. Brott mot denna lag, dvs att vara arbetslös kunde ge tre år i fängelse.¹⁴ Sammanfattande skriver Petersson att underklassen ansågs farlig, stökig och allmänt besvärlig av överklassen.

1.4 Bakgrund

I början av 1800-talet, samtidigt som Napoleonkriget pågick, genomgick Sverige stora inrikes förändringar med bl.a. en väldigt betydelsefull jordbruksreform från enskifte till laga skifte vilket betydde att varje gård hade sin jordlott samlad på ett ställe och inte utspridd i flera olika åkermarker kring byn. Antalet obesuttna, dvs personer som inte hade någon mark eller egen egendom att bruka, ökade under 1800-talet och ledde till att allt fler sökte sig till landsbygdsindustrier som sågverk, bruksmiljöer eller gruvor eller in till städernas växande industrier. Sverige var vid den tiden ett fattigt land som inom loppet av bara 100 år förlorat sin stormaktsställning och fått ställa om till att bli ett litet land i utkanten av Europa. Istället för militärmakt och militära satsningar, riktade Sverige in sig på att industrialisera landet och sina samhällen eftersom landet hade halkat efter de andra stora aktörerna i Europa, som England, Tyskland, Ryssland och Frankrike.

För att hänga med i denna industriella upprustning försökte Sverige sätta fart med infrastrukturutbyggnaden, t ex genom att anlägga ett eget järnvägsnät. Framförallt mellan gruvorter och industrierna i första hand.

Även skolan reformerades från att ha varit religiöst präglad med kristendomskunskapen i centrum till att nu inrikta sig mer på annan vetenskap och språk. Nu var inte heller ortens skola bara för de fattigaste utan tanken var att även de rikare familjernas barn skulle kunna undervisas på samma villkor som de fattiga, en slags medborgarskola.¹⁵ Men något som märktes av i relationen mellan rallarna och övriga arbetare i t ex städerna, var att rallarna sällan var läskunniga eller intresserade av politiska strömningar som fanns i städernas arbetsmiljöer. Därför rekryterades de oftast i delar landet där läskunnigheten och den nya arbetarrörelsen var som minst närvarande eller möjlig.¹⁶

¹⁴ Petersson, "Den farliga underklassen", *studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*. Akademisk avhandling, 1983. Umeå universitet. s. 18-25

¹⁵ Susanne Hedenborg och Lars Kvarnström (2009). *Det svenska samhället 1720–2006. Böndernas och arbetarnas tid. Tredje upplagan*. s 80-81, 162–173.

¹⁶ Utbult (2009). s 24.

Marja Taussi Sjöberg visar i sin studie, *Dufvans fångar – Brottet, straffet och människan i 1800-talets Sverige*, kring länsfängelserna och synen på brottslighet, kriminalvård och hur dessa skulle komma tillbaka in i samhället att det under 1800-talet började växa fram en ny syn på brottsligheten, brottslingar och fånghanteringe. Från att ha varit inriktad på att genom straffet i sig avskräcka fångar från fortsatt brottslighet till att börja försöka omskola de brottsdömda fångarna till samhällsmedborgare. Ofta skedde detta via straffarbete eller kristendomsundervisning för att fångarna skulle komma till insikt om och ångra sitt kriminella liv. Detta skedde i så kallade länsfängelser som skulle ta hand om de fångarna som gjort sig skyldiga till grövre brott som stöld, mord, barnamord m.m. Tidigare hade fångarna endast inhysts i miserabla och illa skötta länsfängelser där det inte var fråga om någon fångvård, vilket det samtida samhället ansåg vara orsaken till att det höga antalet fångar i svenska fängelser. Förebilden till denna omsvängning i synen på brottslighet och hantering av brottslingar tog man från USA. Med denna mer humanistiska syn på fångar placerades fångarna i isoleringsceller, fick möjlighet till skolundervisning i mån av tillgänglighet, straffarbete och sträng disciplin då man menade att dålig moral hos människan var grogrunden för kriminellt leverne.¹⁷

De fångar som i Daga härad dömdes till fängelse för grova brott, inte bötesbrott eller liknande lindriga förseelser, hamnade således på länsfängelset i Nyköping, vilket framgår av tingsprotokollen,¹⁸ som var det fängelse som skulle täcka landskapet Södermanland, med undantag för Stockholm som hade sina egna länsfängelser. Daga härad hade två egna arrester där de som blev dömda till fängelse på vatten och bröd fick tillbringa sin strafftid. De som dömdes till fängelsestraff i Daga härad var de som antingen begått ett så pass grovt brott, eller inte kunde betala sina bötesbelagda straff.¹⁹ Ett annat straff som kunde dömas ut var straffarbete, antingen på fästning eller i landets tjänst vid t ex skapandet av viktiga samhällsfunktioner som Göta kanal, en del kunde även dömas till att arbeta i gruvor, vid järnvägsbyggen eller med att bryta ny mark någonstans i utkanten av samhällscivilisationen.

När samhället utvecklades och moderniserades med till exempel järnvägsdragningar började många unga torpar- och bondsöner komplettera jordbruksarbetet med säsongarbete på järnvägar eller olika samhällsviktiga anläggningar som kanalbyggen, vägarbeten m.m. Detta

¹⁷ Taussi Sjöberg (1986). s. 10–12.

¹⁸ Daga häradslagtima och urtima tingsprotokoll åren 1855-1865.

¹⁹ Bratt (2008). s. 21–25.

kringflackande liv skapade en förutsättning för en mycket helt ny typ av arbetskraft som också ökade risken för att de skulle hamna i konflikt med lokala ortsbor i fylleslagsmål eller liknande. Detta då de inte hade riktigt samma band eller anknytning till de arbetsorter de bevistade och där chansen för underhållning eller förströelse kanske bara var alkoholen eller att besöka ortens lokala marknad eller gästgiveri.²⁰ Ofta beskrevs dessa arbetare/rallare som oborstade, råa och outbildade sluskar som man borde akta sig för. Det var inte heller ovanligt att de fick en del av sin lön i sprit, vilket inte gjorde det lättare att uppträda någorlunda städat för dessa arbetare.

Daga härad var ett relativt litet härad i östra Södermanland som omnämns redan 1358.²¹ Daga härad omfattades av det som idag är Gnesta kommun och tillhör det sydligaste och östliga delarna av Bergslagens gruvområden.

Daga härad var liksom stora delar av Sverige ett utpräglat agrart samhälle vars största näring var jordbruk, men det fanns även gruvbrytning och bruksmiljöer i närheten av centralorten Gnesta. Dessa gruv- och bruksmiljöer var starkt knutna till den svenska kanontillverkningen via Ehrendahls bruk som var den dominerande bruksanläggningen i närheten. När Västra stambanan byggdes mellan 1852–1862 grundades orten Gnesta, och området fick ett ekonomiskt uppsving i och med att orten fick en kunglig stationsbyggnad. Orten var till en början fattig och dåligt bebyggd. Daga härad ligger i ett område med stora herrgårdar med närhet till Tullgarns slott, vilket var en av anledningarna till att järnvägen drogs just där för att ge kungafamiljen en station relativt nära det kungliga slottet. Till orten sökte sig många av de som inte kunde livnära sig på jordbruket efter flera år av missväxt. Samhället växte och knöts närmare till de olika gruvorna och bruken på orten tack vare järnvägen och dess transportmöjligheter.²² Rallarna var några av de som såklart bidrog till en befolkningsökning i häradet och orten Gnesta, en del stannade kvar medan andra fortsatte vidare med järnvägen. På orten fick de ganska snabbt rykte, oftast oförtjänt, om sig att vara snabba till slagsmål och okristligt leverne. I Gnesta bosatte sig dessa kvarstannande rallare framförallt på det som kallas Gnestahöjden, som med tiden kom att bli en typ av fattigkvarter pga att det från början var en bergig betesmark med billiga tomtpriser vilket gynnade den fattigare delen av befolkningen. Den första affärsinnehavaren i samhället var faktiskt en rallare som öppnade

²⁰ Lorentzen och Ekenstam (2006). s 112-119

²¹ Bratt Ivan, (2008) *Gnesta – förr och nu*. s.151

²² Bratt (2008). s. 21–25

den första speceriaffären i Gnesta i sitt boningshus på Gnestahöjden.

När stationssamhället hade blivit etablerat och börjat växa bidrog de återkommande marknaderna till att göra Gnesta känt, inte bara lokalt utan även nationellt. Här uppstod flera händelser som kom att tas upp på tinget som slagsmål, stölder och fylleribrott. Även en del olovlig spritförsäljning skedde under dessa marknader. Dessa marknader fanns även markerade sin samtids nationella almanackor.²³

Den stora utmaningen för den nya arbetargruppen-rallarna var den att de inte hade någon inarbetad yrkeskultur eller liknande struktur, det gjorde det enklare för nya arbetare att komma in och det som efterfrågades var råstyrka och en hård personlighet som kunde stå ut med tunga arbetsformer. Detta gällde på byggen över hela Sverige från Kiruna till Malmö. Även för de rallare som kom till Gnesta och Daga Härad, kom från hela landet för att arbeta på järnvägen vilket även det spädde på den hårda jargongen och arbetarkulturen. Arbetstiden var ofta redan från 4 på morgonen till 21 på kvällen, inräknat den gångtransport som det ofta var mellan arbetsplatsen och stugan de delade med 12–20 andra rallare. Arbetsvillkoren var minst sagt strikta då arbetsvägran eller strejk inte sällan möttes med polis, arbetsplatspolis eller liknande. Stenkastning och skarpskjutning, dvs att arbetare eller strejkbrytare blev skjutna, hörde inte till ovanligheterna. De som opponerade sig mot en arbetsledare kunde räkna med att direkt bli uppsagda på plats eller missta hela sin veckointjänade lön direkt.²⁴

²³ Bratt Ivan, Eriksson Sten, Leindahl Sven (2006) *Gnesta i ord och bild*. s 17-23

²⁴ Utbult (2009). s 23.

2. Undersökning

2.1 Kapitel 1: Tiden före järnvägens ankomst. Lagförda brott under lagtima ting och urtima ting mellan åren 1855–1858

Vilken förändring i den lagförda brottsligheten kan vi se under den första perioden i de olika brottstyperna?

När vi studerar utvecklingen kring den totala mängden lagförda brott börjar den på 28 lagförda brott allt som allt år 1855. Det som inte syns i själva statistiken är det att en del av de lagförda personerna lagförs för flera brott samtidigt vid samma ting, vilket gör att denna siffra kan vara högre än vad som syns. Det gör att det lätt går att tro att det var något av ett laglöst land. De följande åren till år 1858 minskar mängden till att som max registrera 12 lagförda brott som mest å 1857, vilket är en ganska stark minskning för undersökningens tidsperiod.

De brottstyper som är allra vanligast förekommande under den första periodens tid är helt klart *fylleribrotten* som räknar till 17 fall av framförallt olovlig brännvinsförsäljning eller brännvinstillverkning. Något som är ganska intressant är att bland dessa lagförda personer som hamnar i tingsprotokollen för olovlig brännvinshantering hittar vi en änka, en fjärdingsman, en nämndeman vid tingsrätten, en klockare och en kyrkvärd.²⁵ Det här är ju personer som i samhället borde vara de som föregår med gott exempel och visar på gott uppförande. De som dock i övrigt lagförs för denna typ av brott förekommer tre gästgivare, vilket kan tyckas intressant då det borde ingå i deras yrke att utskänka alkohol på gästgiveriet, åtta bönder/torpare som döms för fylleri eller olovlig brännvinstillverkning, samt en bondhustru, en dräng och en soldat som döms för samma brott. En av torparna döms även dessutom för lönnbränning, dvs han hade tillverkat det hela i smyg.²⁶

Nästa typ av brott som oftast förekommer under denna period är *våldsbrotten*. Oftast handlar det om ren misshandel, inte sällan under påverkan av alkohol. Sammanlagt lagförs 11 våldsbrott under hela den här första perioden av undersökningen och bland annat hittar vi ett fall gällande slagsmål där 1 dräng, 3 torpare och 1 mjölnare överfaller och misshandlar en före detta tingsnämndeman under en pågående auktion. Målet blir så stort med alla vittnen

²⁵ Daga härads lagtima sommaring 2:a maj 1855.

²⁶ Daga härads lagtima vinter-, sommar- och höstetings saköreslängder, år 1855-1858.

som ska ge sin version på vad som skett att rättegångsmålet skjuts upp till senare ting. I protokollet för det lagtima tinget år 1856 fyller ett mord stora delar av materialet. Detta mord på en förbipasserande dalkulla som är femton år och är på väg hem till Malung resulterar i ett dödsstraff för både skomakaren och hans hustru, de båda som utfört mordet även fast hustrun var den drivande i detta mord och hon hade upprepade gånger uppmanat sin make att göra liknande dåd mot andra vägfarande försäljare. Skomakaren slår ihjäl dalkullan med en spade och baksidan av en yxa så snart hon kommit in för att visa upp sina varor. Mordet sker enligt protokollet och rättegångsförhören med de bägge pga. parets stora armod och fattigdom. Skomakaren halshuggs på en avrättningsplats utanför Gnesta och hustrun hinner dock ta gift innan hon hinner fram till häktet i Nyköping. Parets bägge minderåriga barn blir vittnen till mordet, vad som sedan sker med dem är oklart.²⁷

En dräng döms år 1857 till böter eller fängelse i sju dagar för vållande till annans död efter en misshandel som skedde under kraftig berusning. Även en torpare hamnar inför tinget för vållande till annans dag/mansbot för att hans tjur kommit lös och stängt ihjäl en piga som varit ute för att mjölka. Ett annat för perioden uppmärksammat mord gäller en piga som står åtalad för försök till barnamord, då hon försökt ta livet av sitt nyfödda barn genom att försöka slå det i den frusna marken. Barnet klarade sig och pigan omnämns dessutom i prästbetyget som känd för att vara liderlig och lättsinnig för att hon redan hade två oäkta döttrar.

I 1858 års urtima ting den 17:e juli antecknas det att en torparson och tillika dräng från Skara i berusat tillstånd och mycket uppretad begett sig till gästgivargården i Gnesta och där dragit kniv mot en bonde från trakten. Ute på landsvägen utanför utdelade han två hugg med fällkniven han bar på. Han döms till att böta 20 riksdaler, spendera sexton dagar i fängelse på vatten och bröd. Han döms också för innehav av livsfarligt vapen till tre månaders straffarbete på fästning. Vid samma tillfälle döms den hans slogs med för fylleri, slagsmål och vägfridsbrott till böter a 20 riksdaler.²⁸ Sist i protokollen antecknas två män med oklar social status för misshandel.

Nästa brottstyp som förekommer ofta i denna periods protokoll är de ”övriga” brotten. Dvs oftast att ha uteblivit från tinget. De som döms för de ”övriga” brotten är en bonde som döms

²⁷ Daga härads lagtima sommaring, 30:e April 1856.

²⁸ Daga härads urtima sommaring, 17:e Juli 1858.

för lotteriförsäljning, det är dock oklart vad han hade tänkt lotta ut.²⁹ Sammanlagt står 10st personer åtalade för olika typer av brott som inte passar in i de övriga kategorierna, uteblivet vite, eller som uteblivande från tinget och tjuvfiske/tjuvjakt. Även här är det oftast torpare och bönder som förekommer.

De resterande brottskategorierna som sedan förekommer i detta första kapitel men inte förekommer i någon större omfattning är *sedlighetsbrotten*, *åverkan*, *tillgreppsbrott* och *sabbatsbrott*. När det gäller åverkansbrott och tillgreppsbrott finner vi för första gången en rallare som tillsammans med en bonde som döms för åverkan och skadegörelse.³⁰ Dock framkommer det inte exakt vad de ska förstört, vilket är fallet i ett par andra fall. I dessa andra fall där det framkommer vad som skett hittar vi fyra bönder som står åtalade och döms för olovlig dikesgrävning samt för att ha förstört en timmerstock och för att ha tjuvskjutit raphöns på allmanningen som tillhörde en av byarna i trakten. Ännu en bonde som olovligen fällt skog och sålt detsamma finns också här, en fiskare hamnar inför tinget för tjuvfiske,³¹ samt en piga som döms för tjuvmjolkning. För detta brott döms hon till det ganska hårda straffet att sättas i tre månaders straffarbete samt att betala ersättning till djurägarna i fråga. Skälet till sitt brott angav hon vara att hennes familj hade sådant armod att de inte hade mat för dagen.³² När det kommer till sedlighetsbrotten hittas ett horbrott med en skräddarhustru som haft en älskare, hon döms att betala 8 silvermynt i böter. Straffet blir så pass högt eftersom hon är den gifta parten.³³ När det gäller sabbatsbrotten är det ett brott ett par av de i övrigt dömda även döms för då de utfört sina handlingar då de borde varit i kyrkan istället eller på en av kyrkan helgad dag.

Sammanfattning av kapitel 1 och dess lagförda brottslighet:

Det som är allra mest framträdande i dessa års sammanfattade lagförda brottslighet är att fylleri och brännvinsrelaterade brott är i kraftig majoritet. Detsamma gäller med vilka som begår de lagförda brotten, det är framförallt människor som är bosatta i byarna i Daga härad. Framförallt är det bönder, torpare och drängar som lagföres under dessa första år av undersökningens tid. Annars förekommer det ett par stycken män med oklar social status, annat än namnet, i protokollen. Rallare förekommer dock endast en gång i protokollen.

²⁹ Daga härads lagtima hösteting, 7:e Oktober. 1857.

³⁰ Daga härads lagtima vinterting, 16:e Januari 1855.

³¹ Daga härads lagtima vinterting, 16:e Januari 1855.

³² Daga härads urtima ting, 17:e Juli 1858.

³³ Daga härads lagtima sommaring, 28:e Maj 1857.

Detta ger bilden av en ganska spritfylld bygd där det var relativt vanligt med brännvinstillverkning och brännvinsförsäljning, nästan så att det verkar finnas i någon form i var mans hus. Det ger också en bild av en hög alkoholkonsumtion i ortens hemman och torp, möjligen som ett sätt att klara av en ganska tuff vardag med hårt kroppsarbete samt att man inte får räkna bort att det var en inkomstkälla för bondebefolkningen.

Ett par lagförda brott med våldsinslag har en klar koppling till alkoholen då det utförts i alkoholpåverkade tillstånd. Med undantag för mordet på dalkullan är det allvarligt skadliga våldet inte särskilt vanligt i bygden trots allt. Inte heller antecknas några rån eller regelrätta överfall, förutom ett mot en före detta tingsnämndeman (som vi kan gissa oss till har att göra med gamla orättvist upplevda domar), i tingsprotokollen.

2.2 Kapitel 2: Järnvägens ankomst och färdigställande. Lagförda brott i lagtima ting och urtima ting mellan åren 1859-1861

Vilken förändring i den lagförda brottsligheten kan vi se under den andra perioden i de olika brottstyperna?

När vi kommer in i den andra fasen av undersökningen, den period då järnvägen kommer till Daga härad och Gnesta ort i synnerhet, då har brottsligheten skiftat karaktär något. Nu är det *Fylleribrotten* som fortfarande är den största gruppen av lagförd brottslighet under den andra perioden av studien, med sammanlagt sexton lagförda brott. Återigen är det bönder, torpare och drängar som är de vanligast förekommande förövarna. Vid ett av fallen som beskrivs mer ingående är det en dräng som är hemmahörande i Skara som knivhugger en bonde från trakten. Det hela utspelade sig då de bägge var berusade och började slåss, först i gästgiveriet och ute på landsvägen. Bägge döms först för sitt fylleribrott men även för själva slagsmålet och drängen för att ha dragit kniv. I protokollen för sommaringet år 1859 hittar vi en dräng som döms för vägfridsbrott, fylleri och för att ha slagit en annan persons hästar. Det rör sig om att den dömda mannen skall ha trängt av en hästskjuts av vägen, i berusat tillstånd, med sin egen hästkärra och därefter ha slagit hästarna som han hade prejat av vägen ner i ett dike. Hur det gick det med bonden vars hästskjuts blev trängd ner i diket framkommer inte dock.³⁴

En stalldräng, blir lagförd och dömd för första resan stöld av en butelj cognac, en butelj öl, tre

³⁴ Daga härads lagtima sommaring 25:e April 1859.

buteljer vin och en butelj champagne från en handlare att böta 17 riksdaler och undergå 6 månaders straffarbete för sina brott. Han åtalas även för att ha förtärt samtliga drycker efter sitt brott och därtill blivit sedd. Vilket gör att det fallet hamnar ganska tydligt under kategorin fylleribrott också.

En bonde står under denna period som lagförd för både olovlig brännvinsutskänkning och sabbatsbrott.

Här hittar vi också två kvinnor som står åtalade för olovlig brännvinsutskänkning, samt sabbatsbrott, vilket återkommer under kategorin sabbatsbrott.³⁵

Åverkansbrott ligger dock som andra största kategori med tolv lagförda brott under den andra delen av undersökningen. En dräng står åtalad och dömd för både inbrott, stöld och för att ha slagit in ett fönster, alltså både tillgreppsbrott och åverkansbrott i samma dom. Han återfinns alltså i flera av de olika kategorierna, det visar att tingsrätten åtalade och lagförde samma personer för flera brott som de begått vid samma tillfälle.³⁶ Sen återfinns ett fall som gör att statistiken för denna kategori går upp rätt mycket det här året. Det rör sig om ett fall där en änka, en gästgivare (man), en fjärdingsman, fyra bönder och en kapten står åtalade för att ha svedjebränt någon annans mark. Återigen är en person, fjärdingsmannen, som skulle representera ordningsmakten inblandad i ett brott i bygden.³⁷ Förutom detta lagförs en soldat för att olovligen ha eldat torv, också den tagen från annans mark. Två bönder lagförs också för det för protokollen överlag ganska ovanliga brottet att olovligen ha använt någon annans gångväg vilket räknades som åverkan enligt tingsrätten, till slut omnämns även två män med okänd social status ha begått åverkansbrott, dock framkommer det inte alls vad de skulle ha förstört för något.³⁸

Nästa stora kategori är de *övriga brotten*. Här finner vi nu desto fler rallare, som döms för uteblivande från tinget, närmare bestämt 5 st. Det är även tydligt antecknat att dessa rallare är hemmahörande i flera smålandsorter. Vilket tyder på att det ändå är av en viss betydelse att hävda att de inte var från orten. 4 st rallare till, eller järnvägsarbetare som de kallas i

³⁵ Daga härads lagtima sommarting 25:e April 1859.

³⁶ Daga härads urtima ting, 15:e April 1859.

³⁷ Daga härads lagtima vinterting 19:e Januari, 1860.

³⁸ Daga härads lagtima vinterting 19:e Januari, 1860.

tingsprotokollen, omnämns också ha uteblivit från tinget, inte heller nu står det vad de skulle ha gjort för att behöva inställa sig på tinget, det som skiljer sig från de fem andra var att ingen hemort omnämns.³⁹⁴⁰ Ett annat fall som innefattar flera olika brottsrubriceringar gäller en piga och en hemmansägare som döms för uteblivande från tinget då de skulle inställa sig för att lagföras för ett horbrott, dvs de hade haft utomäktenskapligt sex. De återfinns senare dömda för just sitt sexuella umgänge.

Som sista lagförda brott gällande uteblivande av betalt vitesbelopp står en smed och skogvaktare antecknade.⁴¹

Sabbatsbrott är den sista kategori lagförda brott under andra delen av undersökningen som har något högre antal lagförda brott. Närmare bestämt sju stycken, där bland annat en dräng år 1861, som blivit misshandlad på Gnesta gästgiveri, av gästgivarens hustru, blir även lagförd för att han varit full på en helgdag. Detta gör att han blir även lagförd för sabbatsbrott. Det kan låta märkligt att personen som blivit utsatt för en misshandel blir dömd för sabbatsbrott, men man måste tänka på att alla som begick någon typ av brott blir lagförda, oavsett grad av förseelse.

Även två kvinnor med okänd status står åtalade för sabbatsbrott för att de bedrivit olovlig brännvinsutskänkning på en helgdag.⁴²

Som beskrevs under kategorin fylleribrott lagfördes en bonde både för att ha olovligen sålt alkohol men också för sabbatsbrott då detta skedde under söndagens gudstjänststund. Han var alltså inte ens i kyrkan utan valde istället att sälja alkohol under gudstjänsttiden.⁴³

En skomakardräng står också lagförd för att både ha arbetat under söndagens gudstjänst, vilket resulterade i sabbatsbrott. Men även för att ha stulit och sålt sin skomakarmästers verktyg, fyra par stövlar, ett förskinn och en hel del skomakarläder. För detta dömdes han till 113 riksdaler i böter samt fyra månaders straffarbete.⁴⁴

³⁹ Daga härads lagtima hösteting 6:e September 1860.

⁴⁰ Daga härads lagtima hösteting (okänt datum) 1861.

⁴¹ Daga härads lagtima hösteting (okänt datum) 1861.

⁴² Daga härads lagtima sommaring 2:a Maj 1860.

⁴³ Daga härads lagtima sommaring 2:a Maj 1860.

⁴⁴ Daga härads urtima ting, 11:e Februari 1859.

De sista kategorierna som förekommer under denna period är *våldsbrott*, *sedlighetsbrott* och *tillgreppsbrott*. När det kommer till våldsbrotten hittar vi fyra lagförda brott, bland annat sker som vi tidigare läste en misshandel på Gnesta gästgiveri där en dräng, kyrkoherdens, blev allvarligt misshandlad av gästgivarehustrun. Det som är intressant med denna misshandel är att ingen faktiskt döms för själva misshandeln fastän det framgår tydligt i protokollen vad som hänt med flera vittnesutlåtanden. De enda som döms är drängen som döms för fylleri, en rallare som döms för fylleri. Fallet kommer upp flera gånger under undersökningsperioden men någon dom mot gästgivarehustrun faller aldrig. Det talas dock om böter, vilket man kan se i marginalerna i protokollen på flera ställen.⁴⁵ En torpare står lagförd för ett slagsmål tillsammans med en man med okänd social status, som står lagförd för slagsmål och för att ha skapat ett sår.⁴⁶

En piga står också lagförd för ett barnamord. Hennes döda barn hittas i en trälåda utomhus i en snödriva varpå pigan genast erkände sitt brott. Det står inte heller vad hon fick för straff, mer än att det står antecknat i kanten av protokollet att böter hade föreslagits.⁴⁷

När det gäller sedlighetsbrotten hittar vi nu den hemmansägare och piga som tidigare dömdes för uteblivande från tinget på grund av sitt horsbrott.⁴⁸

När det kommer till tillgreppsbrott är det skomakardrängen och hans stöld, tillsammans med den stalldräng som stal alkohol som tar upp mest utrymme.

Men det dyker upp två ganska intressanta fall i denna kategori. Nämligen en man från Ronneby som är på genomresa och som begår ett inbrott, ett rån samt säljer stöldgodset till folk i trakten. Han blir dömd till att betala den för tiden enorma summan av 539 riksdaler och blir dessutom dömd till tre år och åtta månaders straffarbete för sina brott.⁴⁹

Det andra intressanta fallet gäller en kvinna som lagförs för en rad stölder och inbrott. De hon främst stjal saker ifrån är andra kvinnor. Stöldgodset är bl.a. ett täcke, en bomullshalsduk, snus och silvermuggar. Hon döms också till straffarbete, dock bara två månader.⁵⁰

⁴⁵ Daga härads lagtima hösteting 6:e September 1860.

⁴⁶ Daga härads lagtima sommaring 2:a Maj 1860.

⁴⁷ Daga härads urtima ting 22:a Maj 1860.

⁴⁸ Daga härads lagtima hösteting 6:e September 1860.

⁴⁹ Daga härads urtima ting, 4:e Mars 1859.

⁵⁰ Daga härads urtima ting 10:e April 1860.

Sammanfattning av Kapitel 2:

När vi sammanfattar den andra delen av undersökning, tiden då västra stambanan började byggas i orten är fortfarande lagförda alkoholrelaterade brott de som ligger i topp. Men även åverkansbrott och ”övriga” brott ligger relativt högt i antal lagförda brott. Nu finns det desto fler rallare som är lagförda, dock för att ha uteblivit från tinget, än vad det fanns under den första delen av undersökningen. Detta gör att vi får anta att de redan har fortsatt med järnvägen till någon annan ort. Om de har begått något brott eller bara bevittnat framgår dock inte. Dessa är dock lagförda 1861, vilket är året innan västra stambanan är helt klar med sin dragning. Det som inte heller framgår här är om dessa järnvägsarbetare blir dömda i något annat ting på någon annan ort. En järnvägsarbetare är dock inblandad i ett ganska uppmärksammat misshandelsfall som vi sett, annars är det dock fortfarande lokala drängar, torpare och män med okänd social status som står för den övervägande delen av de lagförda brotten.

2.3 Kapitel 3: Tiden efter järnvägens färdigställande, lagförda brott i lagtima och urtima ting mellan åren 1862-1865.

Vilken förändring i den lagförda brottsligheten kan vi se under den tredje perioden i de olika brottstyperna?

Den brottskategori som gör den sista undersökningsperioden intressant är de *övriga brotten*. Det som gör denna förändring extra intressant är det att nu när järnvägen är klar och tågen börjat rulla genom häradet dyker en helt ny brottsrubricering upp som aldrig tidigare funnits. Nämligen att olovligen beträda spårområdet, vilket sammanlagt 10st personer lagförs för detta nya brott.^{51 52 53} Fyra rallare blir lagförda för att uteblivit från tinget, här är man noga med att anteckna att de är hemmahörande i olika orter i Västergötland och Östergötland.

En man med okänd status och svårläst brott, handstilen som det är skrivet med är ganska svårläst, döms till 1556 riksdaler i böter.⁵⁴ Summan är enorm för den tidens bötesstraff. Två hemmansägare står också dömda för uteblivande från tinget. Den andra största kategorin

⁵¹ Daga härads lagtima vinterting 11:e Januari 1865.

⁵² Daga härads lagtima sommaring 3:e Maj 1865.

⁵³ Daga härads lagtima hösteting 5:e september och 6:e Oktober 1865.

⁵⁴ Daga härads lagtima vinterting (okänt datum) 1862.

lagförda brott under den sista delen av undersökningen är *tillgreppsbroten* med sammanlagt åtta lagförda brott. Under denna kategori lagfördes en soldat vid Södermanlands regemente, dock framgår det inte vilket straff han får, men det kan vara den man som döms till det stora bötesbeloppet på 1556 riksdaler då de står i samma tingsprotokoll.⁵⁵ Tre män döms till straffarbete i åtta månaders straffarbete för stöld av ett antal tunnor med säd som de sedan sålt vidare i Nyköping. En av de dömda är redan tidigare dömd för stöld och blir därför dömd till tre års straffarbete istället. Även en dräng och en soldat döms för stöld av en tunna råg samt brännvin från drängens husbonde. För dessa brott blir de dömda till två månaders straffarbete vardera.⁵⁶

Som sista lagförda tillgreppsbrott hittar vi ett före detta arbetshjon, vilken blir lagförd för brott begångna både i Daga härads område men även för brott begångna i Kummelby i Sollentuna socken i Stockholm. Han stjal från fyra olika järnvägsarbetare en yllerock, en linnerock, en sidensjal, en plånbok, en näsduk samt en hel tunna råg av en gästgivare. Han sålde senare tunnan med råg till en änka som också blir åtalad för att köpt tunnan, som hon enligt rätten borde ha förstått var stulen. Det är något änkan får böta för. I Frustuna socken, där Daga härad är tingsrätt, begår han ytterligare ett inbrott, som han blir avslöjad för, och då även gripen och lagförd. Han döms till åtta års straffarbete för sina brott. Han blir efter att domen är fastslagen tillbakatransporterad till Sollentunas häradsrätt och där skall domen också fastslås och verkställas.⁵⁷ En före detta stadssoldat står lagförd för att under en pågående marknad i Björnlunda by, begått inbrott där han stulit bl.a. ett fickur, en påse vetemjöl, snus, en rock och en sjal. För dessa brott samt fylleri, döms han till fyra års straffarbete samt böta 51 riksdaler.⁵⁸

Resterande brottskategorier är *våldsbrott*, *sabbatsbrott*, *sedlighetsbrott*, *åverkansbrott* och *fylleribrott*. Nu är det första gången i undersökningen som fylleribrotten inte ligger i topp. Vilket i sig är en tydlig förändring mot de föregående delarna av undersökningen. När det gäller våldsbrott står en dräng lagförd för en misshandel, samt ännu en dräng som står åtalad för dråpförsök och annan misshandel, då han med en lie ska ha huggit en mjölnare två gånger i ett bråk. Bråket gällde betalning för logi och uppehälle som drängen och hans följeslagare fått då de för att fått komma in i kvarnen och övernatta då de råkade ut för ett oväder när de varit på resande fot. Tinget friade dock drängen för dessa våldsamheter då inga vittnen kunde

⁵⁵ Daga härads lagtima vinterting 23:e Januari 1862.

⁵⁶ Daga härads urtima ting 12:e April 1864.

⁵⁷ Daga härads urtima ting 8:e November 1865.

⁵⁸ Daga härads urtima ting 17:e Juli 1862.

styrka att det var han som hade huggit mjölnaren.⁵⁹

När det kommer till åverkansbrott står en mjölnare lagförd och dömd till böter för att ha avverkat 70 stycken björkträd samt 22 granar som tillhör Frustuna sockens allmanning, han skall även ha sålt detta timmer olovligt.⁶⁰

I övrigt finns inga sabbatsbrott eller sedlighetsbrott lagförda under denna sista delen av undersökningen.

Sammanfattning av kapitel 3, tiden efter järnvägen

1862 var västra stambanan klar och Gnesta samhälle fick sin första stationsbyggnad 1861, mycket främst för att kunna vara en hållplats för kungen på väg till Tullgarns slott. När vi ser på de lagförda brotten under denna period är det återigen tydligt att en del järnvägsarbetare har hamnat i problem då de blivit bötfällda för att inte närvara vid tinget, de är helt enkelt inte kvar i orten.

Den största skillnaden gentemot de bägge tidigare perioderna är att mängden alkoholrelaterade brott som lagförts är betydligt lägre nu, tillgreppsbrott har dock ökat i denna period och i och med den nya strafflagstiftningen år 1864 är inte heller utomäktenskapligt sex betraktat som ett brott, utan en privat sak. Vilket kan förklara varför det inte finns något sådant i protokollen under denna period.

1864 sker en enorm katastrof i en som heter Whäla (med den tidens stavning), då ett ånglok passerar byn på den nyligen lagda stambanan. Gnistor från lokets skorsten lyckas antända ett uthus i byn där elden tar sig på pass att den sprids till hela byn som brinner ner till grunden med allt lösöre och kreatur kvar i lågornas rov. Ingen människa dör eller blir fysiskt skadad av denna otroligt tragiska händelse men allt annat går upp i lågorna.

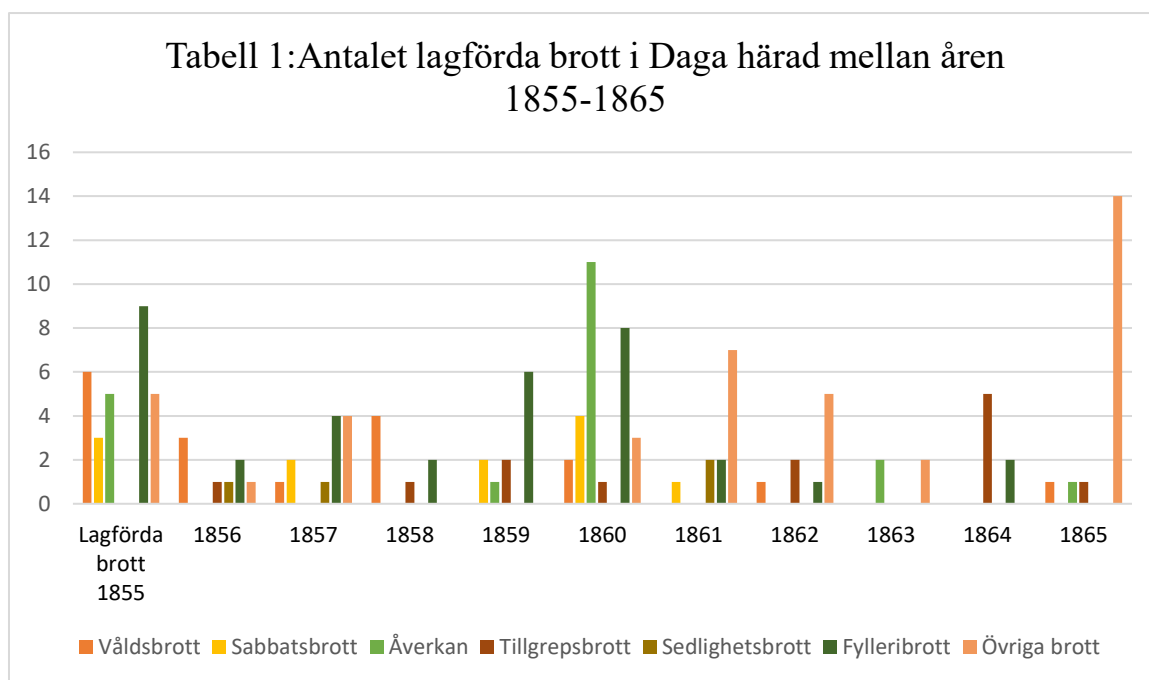
Detta blir sedan en tvist mellan järnvägsbolaget som såklart inte anser sig ha någon skuld i det hela, och byns samlade befolkning. De senare får sen en ersättning från järnvägsbolaget på hela 10.000 riksdaler, för att kunna bygga upp byn igen. Det som dock är underligt med det hela är att det inte finns med när man söker någon annanstans än i protokollen för år 1864 års lagtima ting, inget på nätet eller i lokala historikers arbeten.

⁵⁹ Daga härads urtima ting 17:e Juli 1862.

⁶⁰ Daga härads lagtima vinterting 11:e Januari 1865.

2.2 Sammanställningar av de olika lagförda brotten i Daga härad under åren 1855-1865.

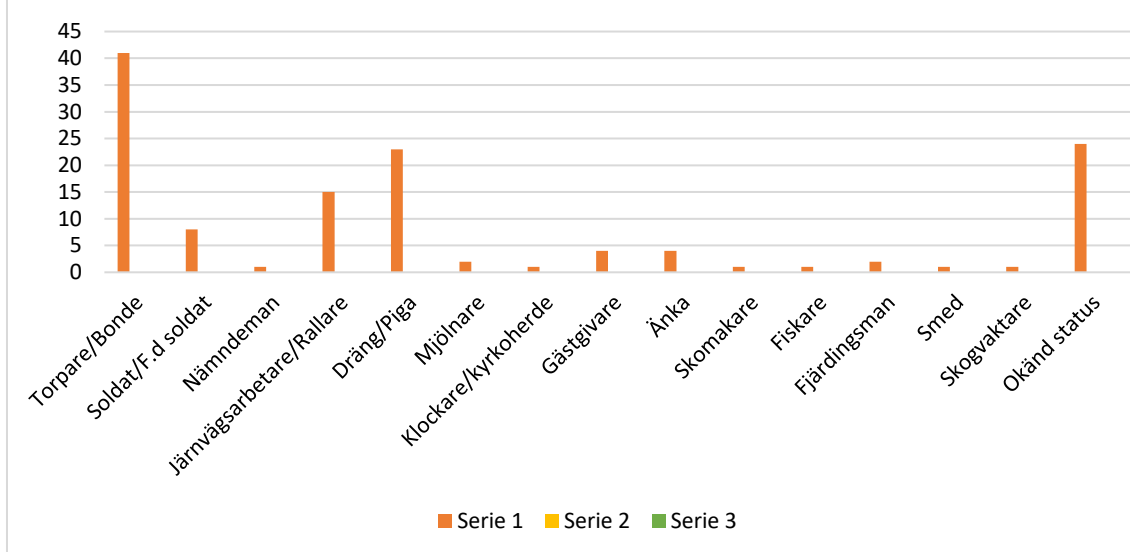
När det kommer till sammanställningen av de olika lagförda brotten i undersökningen lagförs ofta flera personer för olika brott vid samma fall vid en tingsrättsprotokoll. Det förekommer också att en person döms för flera brott i samma fall, t ex både sabbatsbrott och fylleri. Detta är en förklaring till att stapeln med åverkansbrott är så hög år 1860, eftersom flera personer blev dömda för åverkan i samma rättegångsfall. Varje person får en egen åverkansdom. Ser vi på året 1865, sticker det ut ganska ordentligt när det kommer till den övriga brottsligheten, detta för att en ny typ av brottsförseelse dyker upp, nämligen att folk olovligen beträder statens järnvägsområden. De är helt enkelt ute och går på spårområdet, något som även moderna spårvägarna har problem med idag. De tre diagrammen nedan visar en fördelning av dels hur många brott som lagfördes varje år, vilken social status som de lagförda förövarna hade, samt hur den sammanlagda lagförda brottsligheten varierade över tid under undersökningstiden.

Tabellen visar den sammanlagda mängden lagförda brott under åren 1855-1865.

Källa: Daga härad's lagtima och urtima tingsprotokoll åren 1855-1865.

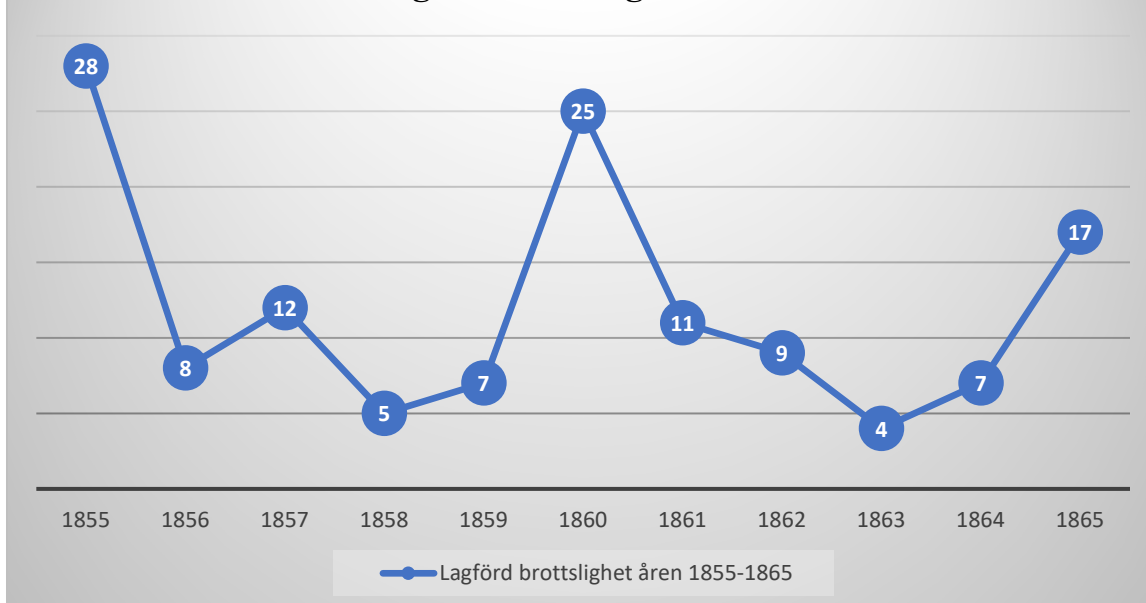
Tabell 2: Den sociala statusen utspritt på antalet lagförda brott mellan åren 1855-1865

Tabellen visar den sociala statusen på de lagförda personerna fördelat på antalet lagförda brott mellan åren 1855-1865.

Källa: Daga härads lagtima och urtima tingsprotokoll åren 1855-1865.

Tabell 3: Lagförd brottslighet åren 1855-1865

Tabellen visar den totala lagförda brottsligheten år för år mellan åren 1855-1865 i Daga härad.

Källa: Daga härads lagtima och urtima tingsprotokoll åren 1855-1865.

3. Diskussion

Syftet med undersökningen var att se hur Daga härad påverkas lagförda brottslighet påverkas av att västra stambanan dras genom bygden.

Något som framkommer väldigt tydligt i undersökningen är att det är lokala ortsbor ur de lägre samhällsskikten, eller bredare skikten som bönder, torpare, drängar, pigor m.m., som är de som står för majoriteten av brottsligheten. Men även järnvägsarbetare/rallare och personer, både män och kvinnor, med oklar social status ligger i topp när det kommer till lagförd brottslighet. Dessa personer med okänd social status omnämns oftast bara med namn och en gård eller socken de kommer från, ibland inte ens det. Det gör det lite svårare att härleda ur vilken samhällslik kontext de begått ett brott. Det uppstår också en fråga i varför de som utfört protokollet valt att benämna vissa personer vid social status medan andra inte har gjort det, varför t ex en del valt att benämnas med dräng eller torpare medan andra bara omnämns vid namn. En anledning till det är att dessa personer är så pass välkända redan av sitt samtida lokala samhälle att de redan vet vilka de är.

Den typ av lagförd brottslighet som är den allra vanligaste i Daga härad under denna tidsperiod är alkoholrelaterade brott, dvs brännvinsframställning eller brännvinsutskänkning, vilket tyder på en väldigt stark alkoholkultur i samhället. Brännvinsutskänkning kunde även vara en försörjningsmöjlighet för t ex ogifta men ensamstående kvinnor eller änkor som en sidoinkomst. Att så pass många döms för brännvinsframställning, och då även en fjärdingsman, nämndeman och klockare visar på att det var väldigt utbrett men kanske också accepterat så länge personen inte skyltade med det eller blev påkommen med det.

Kategorin *övrig brottslighet* ligger också relativt jämn nivå under undersökningstiden med ett stort hopp uppåt i antal under det sista året då ett antal personer lagförs för att ha beträtt järnvägsområdet, dvs de har varit ute på spåret. Annars kan vi se en topp i lagförda brott under år 1860, vilket är ungefär i mitten av när järnvägen byggs. Året efter att den är färdig är

det den lägsta nivån av antal lagförda brott i häradet för att sedan succesivt öka igen mot slutet av studien.

När vi tittar på den möjliga förändring som sker i den lagförda brottsligheten i häradet så är det en klar uppgång av lagförd brottslighet under tiden då järnvägen byggs, dvs 1857-1862. Det är då rimligt att anta att det hänger ihop med att det kom järnvägsarbetare till bygden som nämnts i undersökningen var ökända eller beryktade för att vara ganska hårda och tuffa typer av personer. Dock är brottsligheten i topp då undersökningen börjar år 1855, det är framförallt en grupp med fylleribrott som gör att antalet stiger, nämligen 17st olika former av brännvinstillverkning och/eller brännvinsutskänkning. Att det är ett så högt antal kan bero på flera faktorer antingen kan det vara en ren slump att så pass många på olika platser upptäcks, men mest troligt skulle det vara att det är ett större ”tillslag” som gjorts där flera personer ertappats samtidigt på samma plats.

Något annat vi kan se om vi studerar de lagförda brotten, som också stämmer med det von Hoffer säger är att det är män som står i klar majoritet när det gäller lagförda brottslingar. De kvinnor som står lagförda är antingen pigor, änkor, någon mans hustru (då står de oftast som den eller den mannens hustru, inte som en egen person) och är sällan dömda för våldsbrott. Något som vi får ta med i beräkningarna som von Hoffer också tar upp är att med 1800-talets värderingar räknades inte våld mot barn och kvinnor i hemmet som ett brott om det var sansat och begått med behärskning, t ex i uppfostringssyfte. Det våld som står lagfört är alltså det våld som sker ute i det offentliga, mot personer som inte ingår i den egna familjen eller det egna hushållet.⁶¹

När det kommer till antalet brott och brottslingar är det också intressant att se att de lagförs ibland för flera brott i samma rättegång, precis som i våra dagars rättegångar.

Något som kan vara lätt att tro när man läser protokollen och undersökningen är att detta vore samtliga brott som utfördes i häradet, men det man får tänka på att detta är alla som kommit till tingsrätten och blivit lagförda. Man måste ta med att mörkertalet kan vara större, då en del begångna brott kan ha gjorts upp i godo emellan parterna eller helt enkelt aldrig kommit fram till att man vet vem som förövaren är eller att de aldrig upptäcktes heller av olika anledningar.

⁶¹ von Hoffer, (2011). S 51-52.

För att kunna få en större bild av hur samhället förändrades under denna ganska intensiva industrialiseringstid i Sverige och hur järnvägen påverkade de samhällen den passerade genom, skulle man kunna göra en undersökning som innefattar flera landsbygdsorter alternativt ett landsbygdsorter och ett par städer. Då kan undersökningen även visa på skillnader mellan just landsbygd och stad i utvecklingen mot ett mer sammankopplat och snabbgående samhälle.

Det skulle även vara intressant att göra en undersökning med nedslag under ett par decennier för att se om det visar liknande resultat kring vilka samhällsklasser och i vilken mängd brott förekommer i landsbygdsorter och hur brottsligheten påverkas av nya moderniteter, som bil, flyg eller liknande.

4. Sammanfattning

Sverige var under mitten av 1800-talet ett relativt fattigt land som genomgick stora förändringar i och med industrialiseringen, det gällde även för små landsbygdshäraden som Daga härad i Södermanland.

Daga härad likväl som alla andra häraden och samhällen i Sverige hade sin beskärda del av brottslighet och kriminalitet, framförallt i form av brottslighet vi idag kanske inte skulle som brottsliga handlingar som att nyttja någons gång väg eller vara berusad offentligt.

År 1861 ankom så den stora västra stambanan till Gnesta, centralorten i Daga härad, och med den kom den beryktade arbetarskaran rallare som var kända för att ha ett våldsamt rykte om sig. Som undersökningen visar fick den lagförda brottsligheten sig en topp under den tid som järnvägen drogs genom häradet på som mest 25st lagförda brott. Den nådde dock inte upp i samma nivå som år 1855 då den låg på 28st lagförda brott, det år som undersökningen visar.

När järnvägen väl hade dragits genom häradet och de flesta järnvägsarbetarna hade passerat, några stanna dock kvar och bosatte sig i Gnesta och blev med tiden välkända och respekterade samhällsmedborgare, uppstod det plötsligt en ny typ av kriminella förseelser som behövde lagföras. Nämligen beträdande av järnvägsområdet av obehöriga. Tidigare hade människorna

i samhället kunnat promenera eller transportera sig fritt på den vanliga landsvägen, men det var dock förbjudet att göra på järnvägen. En del järnvägsarbetare står även lagförda i saköreslängderna som frånvarande från tinget utan mer detalj om möjligt brott de skulle bevittnat eller begått. Det ger en fingervisning om den förändring som järnvägen medförde till dessa små häraden på landsbygden, en mycket mer rörlig arbetskraft som en del gånger kunde undkomma straff eftersom de kunde röra sig från ort till ort med järnvägen.

Som också syns när den lagförda brottsligheten sammanställdes var det framförallt bönder/torpare, drängar/pigor, järnvägsarbetare (om än i mindre omfattning än vad deras rykte hade varnat för) som stod för den allra största mängden brott i häradet under denna period. Oftast är dessa personer dömda för fylleribrott eller sabbatsbrott, oftast i form av brännvinstillverkning eller brännvinsförsäljning och gärna på helg- eller högtidsdagar. När det gäller de som begår fylleribrotten är det ganska spritt i samhällshierarkin vi finner förövare, alltifrån fjärdingsmän, nämndemän, klockare, änkor och gästgivare till bönder och drängar. Det visar att alkoholen flödade ganska friskt på landsbygden i östra Södermanland, samt fungerade säkert som både hushållsproduktion och extra försörjning.

Käll och litteraturförteckning

Källor

Uppsala landsarkiv, Daga härads lagtima tingsprotokoll och domböcker för åren 1855 – 1865.

Uppsala landsarkiv, Daga härads urtima tingsprotokoll och domböcker för åren 1855–1865.

Litteratur

Bratt, Ivan. (1994). *Glimtar ur 600 års kriminalhistoria*. AB Grafisk Press 1994.

Bratt Ivan, Eriksson Sten, Leindahl Sven (2006) *Gnesta i ord och bild*. Österbergs & Sörmlandstryck AB

Bratt, Ivan (2008). *Gnesta – förr och nu*. Österberg & Sörmlandstryck AB 2008.

Lorentzen Jörgen, Ekenstam Claes (2006) *Män i Norden, manlighet och modernitet 1840-1940*, Gidlunds förlag, Oslo och Göteborg.

Hedenborg & Kvarnström, S. o. (2009). *Det svenska samhället 1720-2006. Böndernas och arbetarnas tid, tredje upplagan*. Lund: Studentlitteratur.

Hofer von, Hans, *Brott och straff i Sverige. Historisk kriminalstatistik 1750-2010 Diagram, tabeller och kommentarer*. Fjärde reviderad upplagan. Kriminologiska institutionen. Stockholm (2011). Stockholms universitet

Holmlund Sofia, Sandén Annika (2013) *Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700år*, Natur och Kultur, Stockholm.

Lindstedt Cronberg, Marie (1997). *Synd och skam: Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*. Cronberg Publishers. Lund.

Petersson, Birgit (1983) ”*Den farliga underklassen*”, *studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*. Akademisk avhandling, examensarbete för filosofie doktor. Umeå universitet

Rosander Karin, Karlsson Lars Olov, Bergkvist Johan, Fält Göran, Herpai Robert, Palm Lund Lotta och Gunnervall Sven-Erik (2009). *Järnvägen 150år*. Informationsförlaget. Turin.

Sjöberg, Taussi Marja (1986). *Dufvans fångar – Brottet, straffet och människan i 1800-talets Sverige*. Grafica i Malmö

Utbult, Mats (2009). *Vägval och spårbyten – Historien om hur rallarna och deras arvtagare i 100år har arbetat och kämpat för ett bättre liv*. SEKO och Mats Utbult. Wallin och Dalholm Boktryckeri AB, Lund.

Internetsida

Strafflagen för år 1864:

<http://wisberg.se/wisberg.se/pdf/strafflagen1864.pdf>

hämtat: 2018-05-27 13.00

